

«Славетний хірург, видатний педагог»

«Бути, а не здаватися – девіз який повинен носити у своєму серці кожен громадянин, який любить свою батьківщину. Служити правді, як в науковому – так і в моральному сенсі цього слова. Та головне - бути людиною»

(Микола Пирогов)

Людство з давніх-давен усвідомило цінну здоров'я, присвячуючи цій темі мудрі думки.

Історія медицини, як галузі науки, пройшла складний і важкий шлях.

У XIX столітті відомим на українських землях лікарем став - **Микола Іванович Пирогов**.

Хірург від Бога. Анатом, натураліст і педагог, творець першого атласу топографічної анатомії, основоположник військово-польової хірургії, засновник школи анестезії - Пирогов посідає одне з найпочесніших місць у світовій науці.

Його геніальний розум, інтуїція та ідеї настільки випередили час, що навіть зараз світові світила вважають їх фантастичними.

Майбутнє світло медицини народився в Москві

27 листопада 1810 року.

Був сином військового чиновника Івана Івановича Пирогова, який служив у чині майора скарбником у Московському провіантському депо.

Іван Іванович мав чотирнадцять дітей, але більшість померло в дитинстві. Із шістьох які вижили - Микола наймолодший.

Дитинство хлопчика пройшло в атмосфері ніжності й любові, хоча «різка» на той час вважалася найкращим засобом виховного впливу.

В шість років хлопчина самостійно навчився читати.

Крім того дуже любляв бавитися у війну та в лікаря. Ці дитячі мрії Микольці вдалося втілити в життя.

Одержати освіту йому допоміг відомий лікар, професор Московського університету Є. Мухін, який помітив здібності дитини і став займатися з ним індивідуально.

У 12 років підлітка віддали до приватного пансіону В. Кряжева, де навчали: катехізису, літургії, святої історії, російської граматики, риторики, німецької, французької мов, арифметики, алгебри, геометрії, всесвітньої та російської історії, географії, малювання, танців.

Є. Й. Мухін

У чотирнадцять років, за певну винагороду вмовивши священика «збільшити» йому вік на два роки, (згідно зі статутом студентами могли стати лише ті, кому виповнилося 16 років), юнак блискуче витримавши вступні іспити - стає студентом-медиком **Московського університету**.

Навчався Пирогов дуже старанно. Не задовольняючись з деяких питань чистою теорією, він набирався професійного досвіду за допомогою незвичних для студентів і викладачів власних оригінальних методик.

Невдовзі Пирогових спіткало горе.

1 травня 1825 року помирає батько, і сім'ю виселяють з родинного маєтку.

Так-як вчилося Миколі легко юнак поспівав постійно підробляти, щоб допомагати родині. Юнак влаштувався на посаду прозектора в анатомічному театрі. Ця робота дала майбутньому генію медицини, безцінний досвід і переконала в тому, що він повинен стати хірургом.

У ці роки майбутній відомий хірург і педагог зазнав багато бідувань.

М.І. Пирогов під час навчання в Дерпті

Не маючи й 18 років, у **1828 році** Микола закінчив медичний факультет, і його разом із 20 іншими студентами, які мали найкращі знання з різних спеціальностей і походили з «природних росіян», направили на два роки в Дерптський (нині Тартуський) університет для підготовки та отримання професорського звання.

У **1832 році** молодий науковець витримав іспит на звання доктора медицини й блискуче захистив дисертацію латиною, яку переклали німецькою мовою та опублікували в одному з хірургічних журналів.

Далі Пирогов розпочав свою викладацьку та наукову діяльність, як професор кафедри хірургії медичного факультету університету. З **1836 року** талановитий науковець очолив згадану кафедру та хірургічну клініку при університеті.

За п'ять років завідування кафедрою хірургії в Дерптському університеті Микола Іванович набув слави високоерудованого дослідника з надзвичайно широким світоглядом, блискучого хірурга, талановитого педагога.

Тому **1841 році** вченому запропонували очолити спеціально створену для нього кафедру госпітальної хірургії в Петербурзькій медико-хірургічній академії.

Але це все буде пізніше, а зараз...

30-річний професор медицини Дерптського університету **Микола Пирогов** надумав женитися. Нареченої не мав, (але за тогочасними правилами людина з таким званням повинна бути одруженою, вважалось, що холостякували лише хворі). Посвататися вирішив до 19-річної **Каті**, доньки свого наукового керівника, професора **Йоганна Мойєра** у якого квартирував п'ять років, у Дерпті.

Микола Іванович написав професорові листа з проханням віддати за нього єдину доньку. Лист був довгий, сентиментальний. Відповідь одержав аж за місяць.

Мойєр відмовив, посилаючись на те, що **«Катя уже обіцяна синові Єлагіної»**.

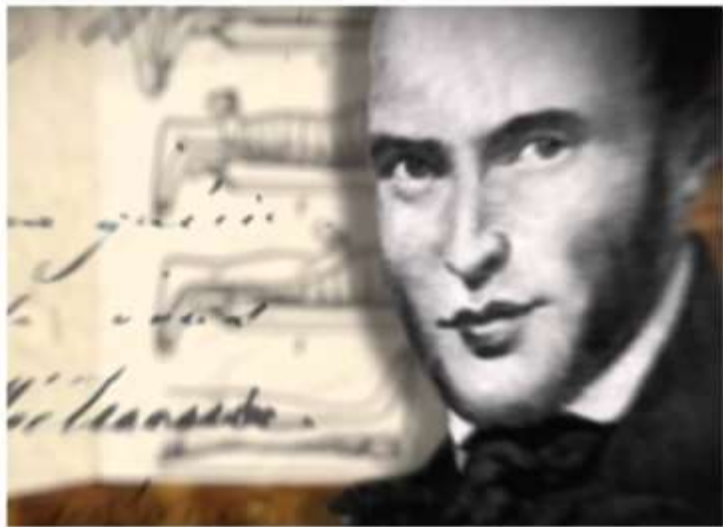
Микола засмутився відмові. Безсонними ночами він перебирав у пам'яті обличчя юних товаришок Каті Мойєр. Раптом згадав ту, яка, відповідала його ідеалам. Це - **Катруся Березіна**, порахував - їй мало бути 18 років.

Це була мила, надзвичайно приваблива дівчина, втілення покірності й дуже гарна із себе. Характер у неї був м'який і поступливий, здоров'ям квітнула, що називається, «кров з молоком». Справжня дружина для хірурга, якому буде приємно після страждальницьких облич хворих побачити вдома свіже рум'яне личко, що дихало здоров'ям і вродою.

Микола дочекався канікул в університеті й помчав до столиці свататися.

Дорогою міркував про те, що Катруся походить із сім'ї, яка веде свій родовід від самого Рюрика.

Він знайшов Березіних в убогому будиночку, який вони винаймали на Василівському острові, та вручив Катрусі листа на 10 сторінках, де на високій ноті освідчився в коханні. Дівчина погодилася стати професоршею.

С.-Петербургъ.
St. Pétersbourg.

І в цей самий час науковець почав клопотати про перехід на роботу до столиці.

Через переїзд кілька разів відкладалося весілля.

Нарешті 1841 року науковець очолив кафедру госпітальної хірургії в Петербурзькій медико-хірургічній академії.

І невдовзі обвінчався з Катрусєю.

Професор бачив у дружині не так матір майбутніх дітей, як одностудця й помічницю в роботі.

Тому взявся за її медичну освіту.

Вимагав, щоб не лише читала статті з детальними описами різних ампутацій, але й конспектувала їх.

Викинув з хати всі книжки про кохання, аби в Каті не виникала спокуса проводити час за ними.

Заборонив дружині зустрічатися з подругами, відвідувати театри.

Невдовзі молода професорша вже заздрила своїй приятельці Каті Мойєр, яка не пішла заміж за Пирогова. За рік у подружжя народився первісток. Його назвали на честь батька Миколою. Через три роки народився другий син – Володимир, а наступного дня 24-річна породілля збожеволіла. За кілька днів Катруся померла.

Смерть дружини підкосила професора. Він упав у депресію. Припинив читати лекції, покинув наукову роботу, не брав до рук скальпеля.

Керівництво Медико-хірургічної академії відрядило його на сім місяців за кордон «для поправлення здоров'я».

Н. И. ПИРОГОВ «ИДЕАЛ ЖЕНЩИНЫ»

Идеал - это путеводная звезда. Без неё нет твердого направления, а нет направления - нет жизни.

Л.Н. Толстой

«Идеал женщины» Николая Ивановича Пирогова – статья удивительная: ни разу не печатавшаяся, но широко известная, выражающая частное мнение, но изменившая взгляды многих современников на роль и обязанности женщины. Созданная хирургом, она предвосхитила на многие годы статьи политиков, философов и общественных деятелей. По мнению исследователя, ранее рассматривавшего эту работу, «Идеал женщины» был написан Пироговым в 40-х гг. XIX века¹, в преддверии жарких споров 60-х-70-х годов в российском обществе о предоставлении женщинам права получать высшее образование. Противники нововведений опасались того, что это «опасное новшество и ненужная прихоть, которые разрушат веками сложившиеся традиции, понятия и нравы, отстранят женщину от её прямых обязанностей, ослабит в ней материнский инстинкт, подорвут семейные и даже государственные основы»¹.

Пирогов обожнював синів і дуже боявся, що мачуха не зможе їх полюбити.

Але дітям потрібна була материнська опіка. І хірург вирішив одружитися вдруге.

Професор вирішив підійти до проблеми по-науковому.

Увечері сів за стіл, узяв перо, папір і перелічив вимоги до майбутньої супутниці.

Вона повинна бути не світською пустункою, а помічницею чоловіка в його справах. Для цього має розвивати розум і характер.

Писав усю ніч, закінчив на світанку.

Свій нарис назвав «Ідеал жінки».

Дав його почитати кільком друзям. Невдовзі Петербургом почали кружляти чутки, що Пирогов написав філософський трактат про жінок.

У лютому **1850-го** Миколу Івановича запросила до свого світського салону генеральша Козен. У неї зібралось жіноче товариство.

Кажуть, ви маєте цікаві міркування про ідеальну жінку? - запитала генеральша. - Прочитайте нам, і ми із задоволенням послухаємо їх.

Професор дістав із кишені рукопис, почав читати.

Дами обурено пирхали. Коли Пирогов закінчив, зі стільця підвелася незнайомка й сказала, що повністю згодна з поглядами автора на ідеальну дружину. Це була 25-річна баронеса **Олександра Бістром**, племінниця генеральші.

І Микола вже наступного дня відправив генеральші листа. Просив руки племінниці.

У липні **1850-го** Пирогов і Бістром побралися й прожили разом **31 рік**, до самої смерті Миколи Івановича.

Як уже говорилось раніше, у **1841 році** Микола Іванович був запрошений на кафедру хірургії в **Медико-хірургічну академію Петербурга**. Тут вчений пропрацював більше 10 років і створив першу в Росії **хірургічну клініку**, а у ній заснував ще один напрямок медицини – **госпітальну хірургію**.

Пирогов приїхав у столицю, як «світило медицини».

В аудиторію, де професор читає курс хірургії, набивається чоловік триста.

Тісняться на лавах не тільки медики, послухати Пирогова приходять

студенти інших навчальних закладів,

літератори, чиновники, військові, художники, інженери, навіть дами.

Про нього пишуть газети і журнали,

лекції вченого порівнюють з концертами прославленої італійки -

Анжеліки Каталани, (тобто з божественним співом порівнюють розповідь про розрізи, шви, гнійні запалення і

результати розтинів).

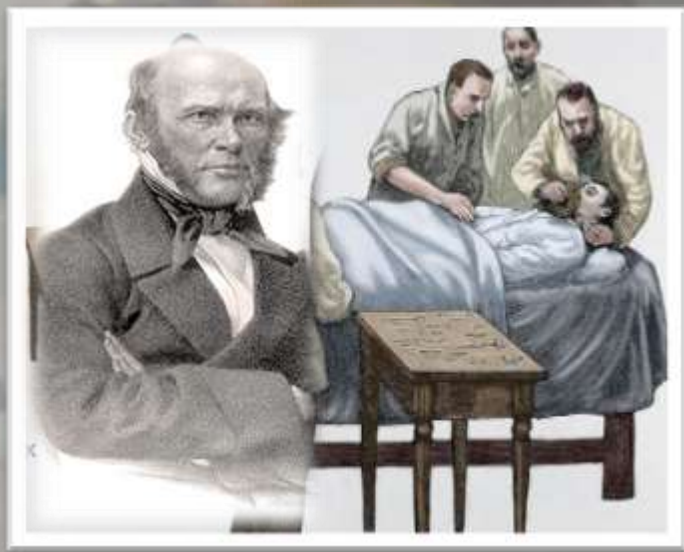
Микола Іванович, на відміну від більшості вузькоспеціалізованих колег-лікарів дуже вдало поєднував досвід і знання, як хірурга, так і анатома.

Перш ніж робити будь-яку операцію на живій людині, він усі свої дії до дрібниць відпрацьовував на трупі.

Завдяки такій методиці було врятовано тисячі людських життів.

Науковець працював й над розробкою медичних інструментів, якими будь-який хірург міг проводити операцію якісніше і швидше.

Тому інструменти завдяки своїй зручності набували миттєвого поширення.

У **1847 році** Микола Іванович починає свої дослідження і переконується в тому, що всі його побоювання щодо ефірної анестезії були безпідставні.

Ефірний наркоз це засіб, який здатен в одну мить вдосконалити всю хірургію.

На протязі року більше ніж в 10 містах Росії проведено під наркозом **690 операцій**, і **300** з них – Пироговим.

У травні цього ж року науковець публікує свою монографію присвячену даній темі.

Для пацієнтів, які не бажали вдихати пари ефіру, хірург пропонує введення наркозу ректально.

Незабаром Микола Пирогов взяв участь у воєнних діях на Кавказі.

На полі бою він вперше застосував крохмальну пов'язку Сетена для фіксації переломів кінцівок, та почав оперувати поранених з ефірним знеболюванням.

Микола Іванович Пирогов. Кримська війна:

Маючи світову славу, достаток, сім'ю, Микола Іванович в 1854 році відправився у Севастополь на Кримську війну. На фронті вчений став використовувати працю жінок при наданні допомоги пораненим, створивши у Севастополі перший у світі Інститут сестер милосердя та вперше запровадив гіпсову пов'язку завдяки якій зберіг сотні-тисяч кінцівок пацієнтам. Гіпсова пов'язка не тільки зберігала цілість кінцівок, але ще і дозволяла без болю транспортувати поранених на значні відстані від поля бою.

Значно скоротили летальність у поранених солдат і покращили їх самопочуття, незважаючи на погоду, запропоновані Пироговим спеціальні госпітальні палатки.

Крім цього - Микола Іванович ввів навчання особового складу військ прийомам само- і взаємодопомоги, що дозволило безпосередньо на полі бою надавати первинну медичну допомогу без втручання медичного персоналу.

Хірург розробив та сформував основну доктрину Військово-польової хірургії, в яку ввійшли постулати:

- сортування поранених;
- своєчасність і послідовність у виконанні медичних заходів;
- своєчасна евакуація поранених.

М.І. Пирогов на передовому перев'язному пункті Севастополя

Під час війни видатний хірург весь час перебував у гущі бойових дій оперуючи поранених. А розроблені ним методи оперування в умовах фронту теж лягли в основу військово-польової хірургії.

Микола Іванович під час севастопольської оборони здійснював справжній подвиг. Солдати просто вважали його здатним творити дива.

Десятки-тисяч захисників Севастополя з вдячністю згадували ім'я свого рятівника. Солдати називали Миколу Івановича **«чудесним доктором»**. Про випадки дивного зцілення і небувалу майстерність військового хірурга ходили легенди:

«Ви підіть на перев'язочний пункт, в місто – там Пирогов цілий день, коли він робить операцію, треба стати на коліна» – писав свідок кримських подій, уродженець Поділля, герой Кримської війни матрос **Петро Кошка**.

Журнал «Современник» в той час писав: **«... мене війна, і ці матроси, солдати, жінки і діти рознесуть ім'я Пирогова по всіх краях, воно залетить туди, куди не зазірала ще жодна популярність»**.

М. І. Пирогов був не тільки яскравим і великим хірургом-практиком, але і видатним клініцистом. При важких пораненнях він описав характерні клінічні прояви травматичного шоку.

Його праця **«Основи загальної військово-польової хірургії»**, мала велике значення у підвищенні кваліфікації військових хірургів.

Взагалі професор Пирогов - це людина, що зробила неоціненний внесок в медицину і не тільки.

За своє життя науковець врятував та вилікував від багатьох хвороб незліченну кількість людей.

Про Миколу Івановича в ті часи, розповідали різні історії.

Так у **1855 році** хірург вилікував одного юнака, якому виповнилось 22 роки. Йому лікарі поставили (на той час), смертельний діагноз - туберкульоз. Після ретельного огляду Пирогов спростував поставлений діагноз та швидко повернув пацієнта до повноцінного життя. Цим юнаком виявився, згодом всесвітньо

відомий хімік, **Дмитро Іванович Менделєєв**.

Дмитро Іванович неодноразово згадував цей випадок:

«Оце був лікар! – часто казав він. – Наскрізь людину бачив і зразу мою натуру зрозумів».

Так що хімічна наука зобов'язана Миколі Івановичу.

Хто знає чи була б і сьогодні відома періодична таблиця елементів якби не лікар Пирогов.

Високу оцінку своєї діяльності отримав Микола Іванович і ще й від іншого вченого Боткіна С. П.

який сказав: **«У Севастополі лікар показав себе не лише як великий хірург, але і як великий адміністратор, надавши змісту і порядку справі допомоги пораненим на полі бою випередивши свій час у науці, він випередив його і в громадській діяльності».**

Взагалі **М. І. Пирогов** був учасником **чотирьох війн:**

Кавказької (1817 - 1864 років);

Кримської (1853 - 1856 років);

Франко-пруської (1870 - 1871 років);

Русько-турецької (1877 - 1878 років).

Зокрема, як лікар-гуманіст, в 1877 році, Пирогов більше як півроку у віці 67 років працював на передових позиціях під час російсько-турецької війни,

надаючи допомогу місцевому болгарському населенню.

По поверненні додому науковець написав працю –

«Військово-лікарська справа і спеціалізована допомога на театрі війни в Болгарії і в тилу діючої армії у 1877-1878 роках» – книга не втратила актуальності до цього часу.

Відомий нейрохірург М.М.Бурденко відзначив, що ця праця **«є цінним внеском у світову скарбницю медичних праць і водночас – гордістю нашої громадськості»**.

Після падіння Севастополя науковець повернувся в Петербург, й потрапив на прийом до Олександра другого з докладом. Професор розповів про бездарне керівництво армією князем Меншиковим. Але Цар не захотів прислухатися до порад Пирогова, і з цього моменту Микола Іванович впав у немилість.

Він пішов з Медико-хірургічної академії і був призначений опікуном Одеського і Київського навчальних округів.

Вчений намагається змінити систему шкільної освіти, що існувала там. Природно, його дії привели до конфлікту з владою, і йому довелося залишити й цю посаду.

Ось тоді М. І. Пирогов разом із дружиною Олександрою та синами вирушає з Києва під **Вінницю**, у заздалегідь придбану садибу **Вишня**. Де останні **двадцять років** жив і працював безпосередньо у цій місцині.

Взагалі з Україною пов'язана майже половина життя Миколи Пирогова - **три десятиліття з 71** прожитого року.

Порядок денний Миколи Івановича у Вишні виглядав так.

Прокидався на світанку, робив довгу пішу прогулянку. Після чаю прямував до саду. Потім сніданок та йшов до свого кабінету.

Фельдшер доповідав про стан хворих у лікарні (яку Микола Іванович відкрив у Вишні), далі професор оглядав прооперованих напередодні й починав прийом пацієнтів.

Лікував не лише хірургічні, але й внутрішні, інфекційні, шкіряні, та інші хвороби.

Прийом завжди закінчував у чітко визначений час. Тоді обідав із родиною. Потім робив прогулянку верхи. А після вечері читав та працював над розробкою ще одного відкриття – зовсім нового способу бальзамування померлих.

За останні півтора року перебування у Вишні Пирогов зробив понад **200** складних операцій і жодного разу не було ускладнень.

Часто селяни привозили до нього важко хворих з відірваними або роздробленими молотаркою руками чи ногами, перев'язаними ганчірками і мотуззям.

Багато розповідей про хірурга, його дивовижний хист розпізнати хворобу, про методи лікування передаються з покоління в покоління.

Часто люди, вимучені важкими недугами, приходили у Вишню з останньою надією.

До «чудо-лікаря» йшов кожен: і старий, і малий, і багатий, і бідний й до всіх він ставився з однаковою увагою. І це не дивно, знаючи Миколу Івановича та його принципи -

«Служити правді - ось девіз який повинен носити у своєму серці кожен громадянин, як в науковому – так і в моральному сенсі цього слова. Бути людиною». Так говорив славетний хірург.

Навесні **1881 року** з Москви до Вишні приїжджає видатний хірург Микола Скліфосовський. Він розповідає Миколі Івановичу про те, як Москва урочисто готується відзначити п'ятидесятиліття наукової і лікарської діяльності Пирогова.

А 20 травня громадськість Вінниці проводить вченого, від імені вісімнадцятитисячного населення міста підносячи йому ювілейний адрес, у якому підкреслюється винятково благотворний вплив діяльності вченого на весь Подільський край.

Ювілей Миколи Пирогова відзначала вся країна. Вісімдесят зарубіжних університетів та наукових товариств надіслали своїх представників на урочистості. Присутній на ювілеї Ілля Рєпін писав: **«Це було незвичайне торжество. Та й як інакше, адже Пирогов — геній! Так, безперечний геній! Таким залишиться і для нас, і присних, і довіку!»**

На жаль, урочистості були затьмарені хворобою Миколи Івановича. Кілька вітчизняних і зарубіжних лікарів оглядали його, давали рекомендації, але здоров'я погіршувалося.

За двадцять шість днів до своєї смерті Пирогов поставив собі діагноз.

Останнім часом він працював над книжкою **«Записки старого врача»**. Коли біль ставав нестерпним, вчений із жахом вигукував:

«Так, пожалуй, не успею и половину книги написать!» — і, зціпивши зуби, заповзято хапав чистий аркуш паперу...

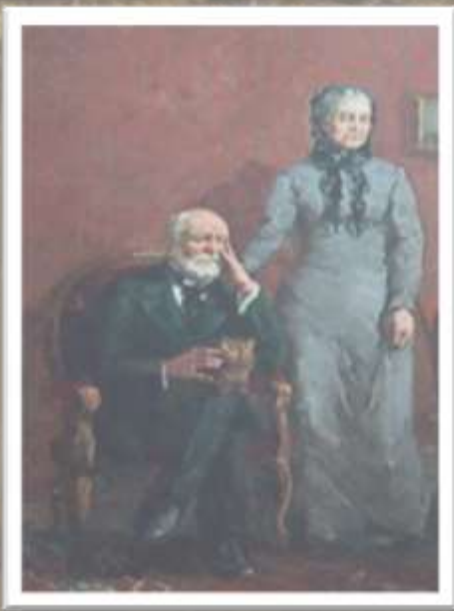
Згодом попросив винести його на веранду й довго дивився на улюблену свою липову алею. Раптом збадьорився, вперто всміхнувся, а потім ясно і твердо вимовив:

«Нет! Жизнь, ты с целью мне дана!»

Це останні слова які промовив великий геній.

Була **20 година 25 хвилин - 23 листопада 1881 року.**

Вдова, за проханням покійного, вирішила забальзамувати тіло чоловіка.

Для цього потрібно було отримати дозвіл Синоду.

Як виняток, «беручи до уваги заслуги раба Божого», ієрархи дозволили не віддавати тіло землі" - **«Дозволяється не передавать земле, дабы ученики и продолжатели благородных и богоугодных дел Н. И. Пирогова могли лицезреть его светлый облик»**, але ті ж ієрархи зазначили - за умов, що тіло буде знаходитись нижче рівня землі. На четвертий день (після смерті), до Вишні з Петербурга приїхав учень

Пирогова, відомий лікар і анатом, лейб-медик царя Олександра II, **Давид Ілліч Виводцев**. І в присутності двох лікарів, священника і двох фельдшерів забальзамував тіло померлого. Цей унікальний медико-біологічний експеримент, не має аналогів у світовій науці.

Безліч телеграм зі словами співчуття надійшло на ім'я Олександрини у Вишню – від медичних товариств, університетів, лікувальних установ, навчальних закладів.

Надіслали телеграми члени Російської пироговської публічної читальні в Гейдельберзі, управа медичного товариства Константинополя.

Вітчизняні й закордонні газети та журнали широко публікували статті, замітки, спогади, світлини, що стосувалися життя та діяльності

видатного вченого, образно порівнювали Миколу Івановича зі «згаслою зіркою, що півстоліття сяяла на небосхилі».

А в Росії не було жодної значної громадської організації, котра б не висловила свого жалю з приводу важкої втрати.

Склеп будувався на спеціально придбаній Олександром Антонівною ділянці. Труну замовляли аж у Відні.

Погода в день похорону Миколи Івановича була похмура, мороз супроводжувався пронизливим вітром. Близько 11 години ранку рідні і близькі покійного та численні прибулі у Вишню рушили процесією з садиби до церкви. По дорозі до процесії приєднувалися мешканці навколишніх сіл і хуторів. Невдовзі зібралася тисячна юрба.

Відкриту труну з тілом Пирогова було піднято з катафалка і перенесено на руках в склеп, де її встановили на постамент. На цьому самому постаменті труна покоїться і до сьогодні.

Спочатку над склепом спорудили тимчасову каплицю, а у **1885 році** за проектом київського архітектора

В. І. Сичугова було зведено церкву, освячену на честь **св. Миколи Чудотворця**.

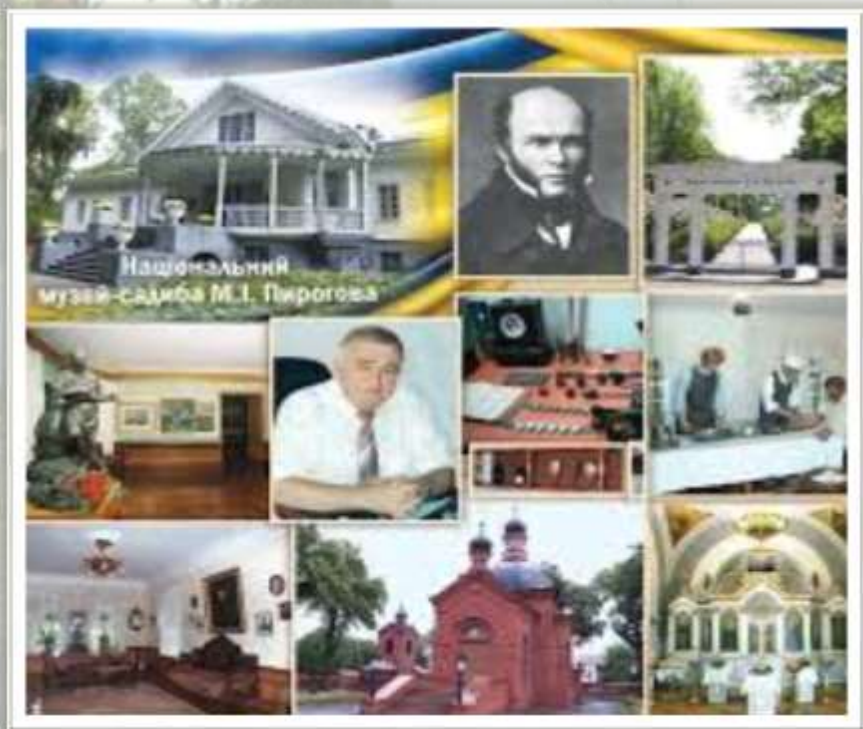
За період свого існування пироговський меморіал у Вишні набув світової слави та популярності.

Понад **сім мільйонів** екскурсантів з **175** країн світу ознайомилися з багатими експозиціями.

У музеї безліч речей, книжок, медичного інструментарію, якими користувався Пирогов. У фондах понад **16 тисяч експонатів**, а для огляду виставлено майже **1700**. У бібліотеці музею зібрано кілька тисяч книжок та журналів, чимало — з позначками вченого.

Враховуючи великий внесок

М. І. Пирогова у світову і вітчизняну науку, а також значну роль музею у вивченні та збереженні історії України, Указом Президента України музею-садибі Миколи Івановича Пирогова - **10 червня 1997 року** надано статус **Національного**.

Усе життя Миколи Івановича Пирогова було спрямоване на науковий пошук.

Про нього часто пишуть «видатний російський хірург...». Однак, він не тільки російський - Микола Пирогов вийшов далеко за межі свого російського походження - це вчений світового масштабу, який значно випереджав свій час, та завжди повністю присвячував усього себе, усі свої помисли виключно служінню людям. Так тривало все життя. До останнього подиху.

Використанні джерела:

Біографія Пирогова М. І. [Електронний ресурс]: сайт «НАПНУ ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського». – Режим доступу: <https://dnpb.gov.ua/ua/>. – Дата перегляду 06.11.2020. – Назва з екрана.

Геній української хірургії [Електронний ресурс]: сайт «Управління охорони здоров'я Чернігівської обласної державної адміністрації». – Режим доступу: <http://uoz.cn.ua/opirog.htm> . – Дата перегляду 09.11.2020. – Назва з екрана.

Історія, міфи і проблеми збереження мумії Миколи Пирогова [Електронний ресурс]: сайт «УКРІНФОРМ». – Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/2334998-istoria-mifi-i-problemi-zberezenna-vinnickoi-mumii-mikoli-pirogova.html>. – Дата перегляду 19.11.2020. – Назва з екрана.

Микола Пирогов – видатний хірург, який уперше застосував наркоз [Електронний ресурс]: сайт «UA/TV». – Режим доступу: <https://uatv.ua/mykola-pyrogov-vydatnyj-hirurg-yakyj-upershe-zastosuvav-narkoz-video/>. – Дата перегляду 12.11.2020. – Назва з екрана.

Микола Пирогов і Україна [Електронний ресурс]: сайт «ZN,UA». - Режим доступу: https://zn.ua/ukr/SOCIUM/mikola_pirogov_i_ukrayina.html . – Дата перегляду 20.11.2020. – Назва з екрана.

Микола Пирогов – хірург від Бога [Електронний ресурс]: сайт «Gorod.cn.ua». - Режим доступу: <https://www.gorod.cn.ua/news/lyudjam-o-lyudjah/21049-mikola-pirogov-hirurg-vid-boga.html>. – Дата перегляду 23.11.2020. – Назва з екрана.

Національний музей видатного хірурга М. І. Пирогова [Електронний ресурс]: сайт «Туристична Вінниця». – Режим доступу: <http://airvinnysia.com/natsionalnij-muzej-vidatnogo-hirurga-sadiba-m-i-pirogova/>. – Дата перегляду 23.11.2020. – Назва з екрана.

Хвороба, смерть і поховання М. І. Пирогова [Електронний ресурс]: сайт «Музей-садиба М. І. Пирогова». – Режим доступу: http://pirogov.com.ua/hvoroba_smert_i_pohovannya_m_i_pirogova_ua.htm . – Дата перегляду 13.11.2020. – Назва з екрана.

Пирогов Микола Іванович [Електронний ресурс]: сайт «myvin». – Режим доступу: <https://www.myvin.com.ua/ua/town/people/prominent/1771.html> . – Дата перегляду 04.11.2020. – Назва з екрана.

Пирогов Микола Іванович. Видатний хірург, учений і винахідник [Електронний ресурс]: сайт «Національний технічний університет України. Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського». – Режим доступу: <https://kpi.ua/pyrogov> . – Дата перегляду 20.11.2020. – Назва з екрана.

Чудовий пам'ятник вітчизняної медицини, Національний музей-садиба М. І. Пирогова [Електронний ресурс]: сайт «Музейний вісник Вінниччини». – Режим доступу: http://pirogov.com.ua/chudoviy_pamyatnik_vitchiznyanoi_medicini_ua.htm . – Дата перегляду 10.11.2020. – Назва з екрана.

Юкальчук, М. І. Микола Іванович Пирогов - реформатор вищої школи / М. І. Юкальчук // Матеріали наукового конгресу «IV Міжнародні Пироговські читання», присвяченого 200-річчю М.І. Пирогова. - Вінниця, 2010. - С. 88-92.

Автор віртуальної виставки

гол. бібліотекар

відділу сусільно-гуманітарної літератури

Павлишина Г. Д.

